

Симеон Радев

РАННИ СПОМЕНИ

София, 2013

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Издателство „Изток-Запад“, 2013

ISBN 978-619-152-317-7

СИМЕОН
РАДЕВ

РАННИ
СПОМЕНИ

БИБЛИОТЕКА
СПАСЕНАТА
ИСТОРИЯ

№1 Павел Милюков ▪ *Живата истина*

№2 VII състав на Народния съд

№3 Георги Илиев ▪ *Лятото на 1913 година*

№4 Симеон Радев ▪ *Македония и Българското възраждане*

№5 Симеон Радев ▪ *Ранни спомени*

СЪДЪРЖАНИЕ

Кога и защо написах тази книга	7
Предговор	8
Дядо ми Раде	9
Дядо ми Кòте Низам.....	18
Баба Ангя и баба Анчя	22
Майка ми	25
Баща ми	32
Селяните и чорбаджиите	40
Турците	44
Борбата с гъркоманите	60
Общината в Ресен и ресенските първенци.....	67
Моето детство	76
Ученик в Ресен	92
Посрещането на четиримата български владци.....	102
Ученик в Охрид	112
В битолския пансион.....	133
На път за Цариград.....	149

В Галатасарайския лицей.....	156
Турските ни учители и съчениците ни турци	163
Френските ни учители	175
Първите ми опити да писателствам още като ученик в Цариград.....	184
Посветен във вътрешната организация.....	191
Съветите на Екзарх Йосиф и последният ми разговор с него	204
Бележки	209
Речник.....	240

КОГА И ЗАЩО НАПИСАХ ТАЗИ КНИГА

В 1954 г. бяха много потиснат и като размишлявах как мога да освободя духа си от това угнетение, намерих, че най-доброто средство ще бъде да опиша спомените си от моите ранни години, когато, ученик в Македония и Цариград, живеех с гордостта да казвам, че съм българин, и с радостта, че се уча. Направих това. Олекна ми. Книгата написана, оставих я настрана с надежда, че ще дойде ден да излезе на бял свят. Тоя ден дойде. Щастлив съм, че го дочаках.

*Болницата ВМИ – София
10 януари 1967 г.*

Симеон Радев

ПРЕДГОВОР

Моята личност не е достатъчно значителна, за да може едно описание на моето детство и на моето юношество да представлява само по себе си особен интерес. Но като говоря за спомените си от тия години, ще имам случай да дам някои черти от бита, националния живот и обществените отношения за едно време в Македония, което е като продължение на Възраждането. Когато встъпвах в своето юношество, в Македония се начена и революционното движение. Аз влязох в него още невръстен. И тук има нещо да разкажа. Ще говоря също и за петте години, които прекарах в Галатасарайския лицей в Цариград. В него са се учили известен брой българи, между които трима с историческо име: Тодор Каблешков, Стоян Михайловски и Константин Величков. От разказа ми за това училище – останало такова, каквото е било в тяхно време, със същата програма и с някои от същите учители – ще може да се види при какви условия те са се възпитавали.

ДЯДО МИ РАДЕ

Роден съм в Ресен (Македония) на 19 януари [н.с.] 1879 г. Ресенската котловина – висока 960 метра над морското равнище, – заградена от три страни с високи планини и продължена на юг от Преспанското езеро, е красива. Особена прелест добива тя напролет, когато по многобройните ѝ градини цъфнат овощните дървета и ливадите се изпъстрят с цветя, над които се издигат, пръскайки своя упоителен мирис, нарцисите. Тук земята е плодородна, но малко и не може да храни своето население. От незапомнени времена селяните са отивали за печалба в Цариград.^[1]

В една от книгите на Шарл Дил за Византия – но не мога да си спомня точно в коя – един стар летописец описва как над шума на задръстените тесни улици на престолния град се издигат виковете на продавачите на плодове и зеленчук, носещи своята разноцветна стока с кош на гърба. Когато в 1893 г. пристигнах в Цариград, за да постъпя в лицея, аз намерих същото зрелище и същата глъч. Продавачи на зеленчук и плодове сновяха по града, превити под тежестта на един грамаден кош, и викаха на гръцки и на турски какво носят.

Така ходил и викал в началото на миналия век по улиците на турската столица и дядо ми Раде.

Дядо ми Раде бе родом от Съпотско, живописно село, разположено под един хълм, на няколко километра от Ресен. По вековния обичай в околията той отишъл, още невръстен, в Цариград и работел с надница в градините, сетне взимал сам градини под наем, обработвал ги на свой ред с надничари и замогнал. Особено забогатял през време на Кримската война, когато

продавал зеленчук и плодове на чуждестранните армии, които имали база в турската столица.^A Печалбите тогава били големи. „Имаше пари от няколко държави – разказваше той. – Аз и моят ортак, селянин като мене, не умеехме добре да ги различаваме и когато трябваше да си ги делим на края на годината, правехме от тях два купа, на едната страна сребърните, на другата златните, и сетне си ги деляхме по тегло, на терезия.“ По това време дядо ми купил къща в Ресен, настанил там семейството си и станал гражданин. Богатството му не останало обаче за дълго в неговите ръце. Нещастие то пожелало дядо ми да се сдружи за някакво предприятие с трима ресенци. Той бе неграмотен и доверчив, а те били писмени и лукави. След известно време на съдружие те му представили едни сметки, които го изкарали не само разорен, но и длъжник. Тая измама, която унищожи пред очите му плода на толкова години труд и пестеливост, жестоко наранила у него сърцето на човек, вярващ в хората. Той свалил капата си, дигнал очи към небето и проклед коварните си съдружници: „Ей, господи – казал той, – ти, който виждаш всичко и всичко можеш, дай им що им се пада.“ Аз помня и тримата. По едно странно съвпадение – една от ония случайности, които създават суеверията – те бяха точно в положението, в което тяхната жертва бе изказала желание да ги види.

Майка ми казваше: „Клетвата се хвана, господ послуша, защото знаеше, че дядо ти е праведен човек.“ Такъв беше наистина той и неговата правда беше без оглед, ни предел. Тя не щадеше ни чужди, ни свои. Еднъж той бил в дюкяна на баща ми, търговец на манифактура и на бакалия. Тоя ден случайно продавал на някои селяни жито от нашите ниви. Баща ми искал пазарната цена, но тъкмо нея дядо ми намирал несправедлива. Той го слушал как се пазари, мръщел се и най-сетне отсякъл:

---

^A През време на Кримската война продоволстването на съюзните войски се осигуряваше от местното население. Веднага след нея обаче поради големите заеми, които турското правителство сключи в чужбина, много пари влязоха в Европейска Турция и накрая минаха в ръцете на християните. Това им помогна да откупват от турците владенията от тях земи. Така се захвана една промяна в поземлената собственост.

„Не чини толку. Ке смалиш!“ Баща ми го послушал, но вечерта, у дома, изказал огорчението си от неговата намеса: „Не трябваше да ме срамиш така пред людето.“ Дядо ми отвърнал спокойно: „Не те срамя, а те уча да вървиш по божия път.“ Оттогава той не стъпил в бащиния ми дюкян.

Освен през зимата, той прекарваше цялото си време в градината. Градинарството бе художеството на неговите млади ни и той се връщаше към него с радост, любов и някакво поетическо чувство, което го сливаше с природата. На зеленчука, овощните дървета, цветята той приказваше, както се приказва на живи същества. Той насърчаваше доматиите да зреят, хвалеше на розите хубостта им и като ашладисваше някоя слива, казваше ѝ: „Хайде сега да те видя.“

Ние бяхме трима братя, но никой от нас не бе свързан с дядо ни с такава обич, както аз. Имаше между мене и него някакви тайнствени нишки. Докато да почна да ходя на училище, ние бяхме цял ден неразделни.

Когато се пренасям най-далече в моите детски спомени, виждам се как малко човече, което припка подир неговите стъпки, щом той се запътваше към градината. Тая градина, с обикновени размери, но която във въображението ми се чертаеше като грамадна, беше първата ми вселена. Тук природата се разкриваше пред мен всеки ден със своя разноцветен живот и със своите чудеса. Дядо ми работеше и приказваше. Той ми разправяше за всичко, което бе пред очите ми. За разкопаната земя – колко нейният дъх е приятен; за мравките – колко са работни; за овощните дървета – как по цвета им се познава колко плод ще дадат. За какво ли не? За птиците, които идеха да правят пакост, за пеперудите, за осите... Всичко ми се обясняваше, каквото виждах в градината, само, за жалост, едно не се опита да направи: да ме научи на градинарство. Неговите амбиции за мене бяха други. Той ми казваше: „Ти ке бидиш абукат!^A“ Може би защото през онова време, когато съдружниците му го ограбиха, някой бе му казал: „Да беше взел някой адвокат!“, може би по друго нещо чувано, той смяташе адвокатството –

---

^A Т.е. адвокат.

така после разбрах – като някакво обществено чародейство за оправяне на човешките несправедливости и го поставяше на върха на всички други занятия.

Дядо ми, който ме учеше в градината на природознание, беше и първият мой учител по история. Роден в самото начало на миналия век, той бе съвременник на много големи събития в Турция и ги знаеше, ако не в истинския им вид, то поне по ходещите сред народа мълви. За тях, разпитван от мене с жадност, той не се уморяваше да ми разказва. Унищожението на еничарите той бе го видял с очите си в Цариград. Те били гонени като диви зверове, измъквани из скривалищата им, избивани, клани: „Страшно беше – разказваше той. – Като кога земята се тресе!“ Повдигането на някои феодали против султан Махмуд бе му оставило също жив спомен. Той ми разказваше за Али паша Янински, за неговата участ.

Чудно нещо, той кръвожаден тиран, чиято биография – има я на няколко чужди езика – човек не може да чете, без да тръпне от ужас пред нечуваните му жестокости, не остави след себе си проклятията, които заслужава неговото име. Напротив, всички народи наоколо са го възпявали. Фактът, че той бе въстанал против властта на султана, трагичният му край, докаран чрез измама, всичко това вероятно бе поразило въображението на съвременниците. Трогателният образ на неговата любима жена – християнка, останала му докрай вярна – хвърляше също един лъч върху мрачната му легенда. За нея се пееше една песен в Ресен, но под името Фросина. Неведнъж съм чувал по гощавки и сватби да се извиват гласове:

*Фросино, моме Фросино,
писмо ти пишит пашата...*

Последният от възбунтуваните феодали бе Мустафа паша Шкодренски. Начело на многобройни пълчища, той дал на турската войска едно сражение между Битоля и Прилеп и бил разбит (1831). Турците оставили убитите албанци непогребани, „да ги ядат кучетата и да ти кълват орлите“. Дядо ми минал две години след това през полесражението и го видял обсеяно със скелети. „Още им се белееха костите“ – казваше той.

Дядо ми обичаше най-много да ми разказва за Кримската война. Разказваше ми и после ме разпитваше какво съм разбрал. „Колко царщини се биеха против московеца?“ – питаше той. Аз отговарях: „Против московеца се биеха три царщини: Инглитера, Франца и Сардиня.“ Той говореше с удивление за чуждестранните войници, за техните високи коне, за униформите им. Но най-силно впечатление бе оставило у него дръзкото им държане спрямо турците. Еднъж той видял как един френски войник дал ритник на един чалмалия турчин в една от най-многолюдните улици на Стамбул. Ударът бил толкова силен, че турчинът залетял и чалмата му паднала.

– Ами какво направи турчинът след това? – питах аз.

– Какво ще направи? Взе си чалмата, обърна се, погледна уплашен французина и търти да бяга.

– Ами имаше ли наоколо други турци?

– Имаше.

– Ами що направиха те?

– Що ще да правят? Наведоха си главите, хванаха си брадите и се разотидоха.

Тоя ритник, тъй мълчаливо понесен, бе поразил дядо ми като едно знамение на времето. „Тогавя видох – казваше ми той – оти Турция ке паднит.“

Така дядо ми събуждаше у мене тоя интерес към историята, който сетне се разви силно и стана моето призвание. Той беше и моят пръв учител по география. Ресенската околия имаше тридесет и две села, той ги изброяваше и после ме изпитваше дали съм ги запомнил. Но главните му уроци по география бяха пътуванията му за Цариград. Пътят, обикновено следван, бил Битоля – Воден – Солун и нататък. Това беше старият римски път Via Egnatia. Той ми разказваше по кои градове минал, в кои села ноцувал и аз учех техните имена. Имаше една местност между Лерин и Воден, ако помня добре, наричана „Рикникàмила“. Аз не бях видял още камила, нито беше изобразена в книгите. По описанието на дядо ми си я представях обаче като нещо грамадно и уродливо. Самата дума „рикат“ извикваше в детското ми въображение представата за рев на някакво чудовище. Но именно защото това име звучеше страш-

но, аз изпитвах да го слушам, заедно със страха, и една странна приятност. Преструвайки се, че съм го забравил, карах дядо си да го повтаря.

Той ми разказваше и за един друг, северен път: Битоля – Прилеп – Велес – Щип – Девебаир – Самоков – Пловдив и пр. Този път е бил следван вероятно, когато на юг е имало размирици; може би през времето на гръцката революция, за потушаването на която пашата на Драма събираше своите пълчища. Двата пътя се съединяваха в Тракия. Разказите на дядо ми ме водеха по нейните равнини. Когато през 1912 г. нашите победни бюлетини гърмяха за Люлебургас и Чорлу, това бяха за мене имена, отдавна свойски. Дядо Раде ми разказваше и за пътувания за Цариград от Солун, по море. Еднъж го хванала голяма фъртуна, „вятърът дигаше водата на планини“ – казваше той, и гемията, раздрусана и с разкъсани платна, едва могла да ги доведе до един остров. Островът бил пуст. Пътниците гладували няколко дни, най-сетне един от тях убил една сърна, опекли я, разделили я, но дядо ми останал със своя глад. „Кога доближих една хапка до устата си – разказваше той – сетих се, че тоя ден е петък, и я хвърлих.“ Как излезли от острова, не ми е останало в паметта. Всичките тези разкази за пътувания с кервани, за опасни срещи, тревоги от разбойнически нападения, за нощуване на бивак, за морски бури ме изваждаха из малкия, обкръжен с планини град и ме пренасяха в един свят на просторни приключения и незнания. Оттогава пътешествията станаха едни от най-любимите ми книги.

Дядо ми Раде бе отдавна заселен в града, но всичко у него – облекло, обичай, говор – бе останало селско.^А С гражданите в Ресен, сред които междуременно син му бе заел мястото на чорбаджия, той не поддържаше никакви връзки. Любими посетители, роднини и приятели, бяха се от селата. Почти всички бяха живели голяма част от живота си в Цариград и за

---

^А Дяда си питах: „Дядо, како се викаше татко ти? – Гърше. – Ами нему таткото? – Недан. – Ами нему таткото? – Карамфил.“

Миналото – историята вече ме караха да любопитствам и да задавам въпроси.

Цариград най-често говореха. Турската столица бе им станала като второ отечество. Седнал до коляното на дядо си, аз жадно слушах техните спомени. Те ме пренасяха от европейския бряг на азиатския, от Златния рог на Босфора и откриваха пред мен незнайни велелепия на църкви, джамии и султански палати. Когато отидох да се уча в Цариград, аз се намерих в една страна удивителна, но вече като видена насън.

От разговорите на дядо ми с неговите посетители селяни аз за пръв път узнавах за радостите и мъките на човешкия труд. Те си припомнюваха за щастливи години, когато природата бе изливала върху градините им своите щедрост и благодат, и за години, пагубни за зеленчука и овощните дървета; за времена на печалби и за дни, когато парата била „кесат“.^А Един прозорец се отваряше пред мене към живота, но аз гледах през него с детски очи.

От всичко чуто в тия разговори две неща са ми направили най-силно впечатление и са останали живи в паметта ми. Едното е много забавно и, ако не се вземе предвид каква е била едновременна Турция, би изглеждало невероятно.

Казах, че градинарите ходели през деня по улиците да продават зеленчук. Привечер обаче някои от тях имали особено занятие. Турски чиновници, които отивали да пият в кръчмите, ги ангажирвали да ги чакат. Те стоели пред кръчмата, докато клиентът им стане пиан, и тогава, по един знак на кръчмаря, те го туряли в коша и го занасяли у дома му. В разговорите на дядо ми с посетителите му, негови съвременници, се редяха живи картинки от техния живот в Цариград. Мнозина бяха работили в същата градина, като дядо ми, и си напомнюваха разни случки. Често ставаше дума за един дервиш, който се явявал като привидение.

Ще разкажа за тоя случай, понеже той може да се вземе като пример на колективна халюцинация.

Дервишът излизал на определен час през нощта из един бунар, сядал над един ъгъл от оградата му и пушел наргиле. Ко-

---

^А У Найден Герова: „Не ще го има доста.“ „Сеното тази година от сушата е кесат.“ Альшверишът е „кесат“.

гато някой се опитвал да се доближи до него, той се спускал в бунара и тая нощ вече не се показвал. Дядо ми и събеседниците му бяха чували за тия явявания от своите предшественици в градината и бяха престанали да го смятат като нещо свръхестествено. Те говореха за този тайнствен дервиш като за свой съжител. Често пъти, разказвайки за някоя случка, те бележеха „Дервишът не беше още излязъл“ или „Дервишът се беше вече скрил“. Аз карах дядо си да ми го описва – бялата му дълга брада, навъсеното му и строго лице, – задавах куп въпроси за неговите появявания и изчезвания, давах му място в своето въображение, но някак си не вярвах в неговото съществуване.

Последния път аз видях дядо си Раде в 1897 г., когато се бях върнал от лицей, за да прекарам ваканцията си в Ресен. Един самозван лекар шарлатанин, грък от Епир, беше му оперирал двете очи от перде и той беше ослепял. В тая вечна нощ, в която беше влязъл, той беше загубил много от интереса към живота. Но любовта му към мен беше все тъй дълбока. Аз малко стоях къщи – сè с интелигенцията на града – и не тъй често седях до него, както желаше. Той вече не бе тъй разговорлив, както едно време през детинството ми. Държеше ми ръката и обръщайки лицето си към мен, като че ли правеше някакво отчаяно усилие със своите очи без светлина да ме види. Майка ми го гледаше с една трогателна преданост, заради която неговата обич към нея бе станала като обожание. Когато аз я повиках да се пренесе в София, където баща ми бе я предшествовал, той бил покрусен от скръб. Придружавайки я до пътните врата, той се държал за нея и плачел. „Нèсто, нèсто, кому ме оставяш?“^А – викал ѝ той. В къщата ни се бе пренесла да живее една от дъщерите му, тетка Доля. Но той знаеше, че няма да има от нея същите грижи. При качването на майка ми във файтона, който трябваше да я отнесе, той хълцал като дете. Прегръщайки я, казвал ѝ „Ах, къде са очи да те видя?“...

Дядо Раде почина 1908 г. Последните дни преди смъртта си, кога буден, кога в полусъзнание, постоянно питал за мен.

---

^А Невесто. Когато майка ми се омъжила, нарекли я „Нèстата на Радевци“. Така я наричаха и след като тя остаря. Името ѝ беше Фания.

Виждайки го, че е към своя край, и за да му даде утеха, брат ми Христо прибягнал до една благочестива измама. Той влязъл в стаята с радостен вик: „Дядо, Симеон си дойде!“ Дядо се подигнал малко: „Ах, ела ми, синче!“ – казал той и протегнал ръката си да ми погали лицето. Брат ми му отговорил с изменен глас и му подал ръката си, като че ли е моята: „Ето ме, дядо.“ Дядо ми я държал и подир един час издъхнал.